

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΟΙ ΣΕΡΡΕΣ

ΚΑΙ Η
ΠΕΡΙΟΧΗ
ΤΟΥΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Β' ΤΟΜΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2013

ΑΙΜΙΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

ΤΑ ΧΑΜΑΜ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ

Στις Σέρρες, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, κτίστηκαν μεγάλα και εντυπωσιακά μουσουλμανικά κτίρια, θρησκευτικού, οικονομικού και κοινωφελούς χαρακτήρα· μεταξύ αυτών και αρκετά χαμάμ.

Λίγες είναι οι πληροφορίες για τον αριθμό των χαμάμ. Ο Τούρκος περιηγητής Χατζή Κάλφα αναφέρει, στα μέσα του 17^{ου} αι., ότι υπάρχουν επτά ή οκτώ¹. Ο Τούρκος ταξιδιώτης Εβλιγιά, το 1667, μιλά για πέντε δημόσια χαμάμ -των οποίων μάλιστα δίνει και τα ονόματα-, που είναι όλα ωραία κτίρια, με πολύ καλό εξαερισμό και θαυμάσιο νερό² και ακόμα μιλά, για καμιά πενήντα χαμάμ στα διάφορα ιδιωτικά μέγαρα³. Στο Ημερολόγιο (Sâlname) του 1871 (Ε 1288) επισημαίνονται δύο⁴.

1. M. Ben A. Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben von... Aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer*, Wien, Kunst - und Industrie Comptoir, 1812, σ. 74.

2. Συγκεκριμένα αναφέρει το Eski hamam, που είναι το πιο παλιό και κτίστηκε από τον Halil Hayreddin πασά, το Debbaglar hamami (των βυρσοδεψών) που είναι παλιού ρυθμού με θαυμάσιο νερό, το Ak hamam (το λευκό), το Alaca hamam (το πολύχρωμο) και το Seyh effendi hamami, βλ. Ν. Μοσχόπουλου (επιμ.), «Η Ελλάς κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί. Μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδος κατά τον ΙΖ' αιώνα», *ΕΕΒΣ* 15 (1939) 165-166 και Ν. Χειλαδάκης (επιμ.), *Εβλιά Τσελεμπί. Ταξίδι στην Ελλάδα*, Εκάτη, σ. 83. Το χαμάμ των βυρσοδεψών πρέπει να βρισκόταν στη συνοικία Tabaklar, που αναφέρεται το 1478-1479, βλ. E. Balta, *Les Vakifs de Serrés et de sa Région (XVe et XVIe s.)*, *Centre de Recherches Neo-Helléniques* 53, Athènes 1995, σσ. 105, 257. Συνοικία με την επωνυμία Ταμπάκχανε βρισκόταν στην περιοχή όπου κτίστηκε η δημοτική αγορά, βλ. στα βιβλία των ανταλλάξιμων κτημάτων της Κτηματικής Υπηρεσίας, ενδεικτικά αυξ. αριθμ. κτημ. 1439.

Ακόμα, στις Σέρρες υπάρχει ήδη το 1483 (Ε 888) το σαράι χαμάμ, το οποίο έχει εκμισθωθεί στον Hamza bin Ali, βλ. T. Gökbilgin, *XV-XVI asirlarda Edirne ve Pasa livasi*, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, Istanbul 1952, σ. 150.

3. Ο Εβλιγιά γράφει «λένε για 1060 σπιτικά χαμάμ, λόγια όμως υπερβολικά», βλ. Ν. Μοσχόπουλος (επιμ.), ό.π., σ. 166 και Ν. Χειλαδάκης (επιμ.), ό.π., σ. 83. Εκτός από τα παραπάνω αναφέρεται και ένα ιαματικό λουτρό (kaplica), βλ. E. H. Ayverdi, *Anrupa' da Osmanli Mimari Eserleri*, τ. IV *Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, Istanbul 1982, σ. 283 (από Asik Mehmet bin Omer).

4. B. Darkot, «Serez», *Islam Ansiklopedisi*, τ. 10, σ. 518. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο κτίστηκαν τα «λουτρά Προύσας», στην οδό Αγησιλάου 4, το 1927, από την οικογένεια του Ιορδάνη Παπαϊορδάνου, που καταγόταν από την Προύσα, βλ. Χ. Μελλίδης, *Τα νεοκλασσικά των Σερρών*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σερρών, Σέρροι 1991, ά.σ. και από πληροφορίες της οικογένειας (κ. Σκουλίδου). Επίσης τους νεότερους χρόνους κτίστηκαν το λουτρό στην οδό Θουκυδίδου και Στρυμόνος δίπλα στο 2^ο δημοτικό σχολείο και το

Σήμερα στην πόλη, σώζονται τέσσερα χαμάμ, τα οποία βρίσκονται σε ερειπιώδη ή κακή κατάσταση συντήρησης, ενώ ενός ακόμα είναι γνωστή η θέση και το σχήμα του.

Το πιο παλαιό είναι το Εσκή (Παλαιό) χαμάμ ή Hayreddin πασά χαμάμ, που βρισκόταν στα ανατολικά του Εσκή τζαμί, κοντά στη σημερινή κεντρική πλατεία και στη διασταύρωση των οδών Σολωμού, Παπαπαύλου και Ι. Ορεινού (εικ. 1). Το Εσκή χαμάμ κτίζεται από τον μεγάλο βεζίρη Candarly Kara Halil Hayreddin πασά, ως μέρος του βακουφιού του, και τα έσοδα από αυτό προοριζόνταν για τη συντήρηση του Εσκή τζαμί⁵. Το παλαιότερο τζαμί των Σερρών ανεγείρεται, όπως είναι γνωστό, δύο χρόνια μετά την κατάληψη της πόλης, το 1385 (Ε 787), και την ίδια περίπου εποχή πρέπει να κατασκευάζεται και το χαμάμ. Το μεγαλύτερο τμήμα του χαμάμ κατεδαφίζεται στο τέλος της δεκαετίας του 1920 με την ανέγερση των καταστημάτων στην οδό Σολωμού και το 1972 με την ανέγερση της οικοδομής στην οδό Ι. Ορεινού, ενώ το κεντρικό τζαμί κατεδαφίζεται ολοκληρωτικά το 1938.

Το Εσκή χαμάμ ήταν διπλό χαμάμ με χωριστούς χώρους για τους άνδρες και χωριστούς για τις γυναίκες, συνολικής έκτασης πάνω από 1,000 τ.μ.

Σήμερα σώζονται λίγα τμήματά του, τα οποία μάλιστα βρίσκονται σε χαμηλότερη στάθμη από αυτή του δρόμου και των νεότερων οικοδομών⁶. Τα τμήματα που σώζονται έχουν ενσωματωθεί στη σειρά των μονώροφων καταστημάτων που κτίστηκαν στην οδό Δ. Σολωμού 29-35. Στη μεγάλη θερμή αίθουσα του αντρικού πιθανώς τμήματος στεγάζεται κατάστημα υποδημάτων, τμήμα μικρού θερμού χώρου και άλλων λουτρικών χώρων χρησιμεύουν ως αποθηκευτικοί χώροι ενός καταστήματος νεωτερισμών, ενός κοσμηματοπωλείου και ενός ζαχαροπλαστείου⁷. Χαρακτηριστικός εί-

λουτρό στην οδό Ολυμπίου, δίπλα στο 13^ο δημοτικό σχολείο, όπου στεγάζεται σήμερα το 23^ο νηπιαγωγείο.

Ένα λιθόκτιστο κτίσμα, διαστάσεων 5,4X6,0 μ. το οποίο καλυπτόταν με τρούλο και έφερε οκταγωνικό τύμπανο, υπήρχε ως το 1991 στην οδό Δ. Σπυρίδη στο οικόπεδο του Οδυσσέα Τραγίδη. Το κτίσμα περιγράφεται στα βιβλία των ανταλλάξιμων κτημάτων της Κτηματικής Υπηρεσίας ως «λουτρός ασβεστόκτιστος» και βρισκόταν στην αυλή του σπιτιού του Τεοβίς Βέη, στην τοποθεσία Χατζή Αλή (αυξ. αριθμ. κτημ. 1810). Το κτίσμα έχει φωτογραφηθεί από την αρχαιολόγο Χ. Κουκούλη το 1967, από την Α. Στεφανίδου το 1979 και από τον ιστορικό Π. Σαμσάρη τη δεκαετία του 1980. Όμως από τη μορφή του κτίσματος δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για χαμάμ.

5. F. Taeschner-P. Wittek, «Die Vezirfamilie der Gandariyzade (14./15. Jhdt.) und ihre Denkmäler», *Der Islam* (1929) 77-78. V. L. Ménage, «Djandarli», *Encyclopedia of Islam*, v. II, σ. 444.

6. Το χαμάμ ταυτίστηκε από την Σ. Β. Σαμπανοπούλου, «Οθωμανικά μνημεία», *Σέρρες από το χθες στο σήμερα*, εκδ. Δήμου Σερρών, Σέρρες 2004, σσ. 110-111.

7. Συγκεκριμένα τμήματα χώρων του χαμάμ χρησιμοποιούνται από το υποδηματοποιείο Τσαγκαλίδη (Σολωμού 33), το κατάστημα νεωτερισμών Ι. Δεμερτζή, το κοσμηματοπωλείο Jimmy και το ζαχαροπλαστείο Μπουφίδη, ενώ αρκετά στοιχεία της κατασκευής είναι εμφανή από τον πίσω ακάλυπτο χώρο.

ναι ο τρόπος στήριξης του τρούλου της μεγάλης θερμής αίθουσα, ο οποίος πραγματοποιείται μέσω τουρκικών τριγώνων και μιας μικρότερης θερμής αίθουσας, ο οποίος γίνεται με τουρκικά λοφία, ενώ δείγμα της επιμελημένης κατασκευής του είναι ο μικρός θερμός χώρος, που καλύπτεται με πτυχωτό τεταρτοσφαίριο, οι σταλακτίτες που σχηματίζονται σε αποτετμημένη γωνία και το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης (εικ. 1, 2, 3).

Το ατελές σύστημα των τουρκικών τριγώνων και των τουρκικών λοφίων εφαρμόζεται ως τον 15^ο αι., ενώ από τον επόμενο αιώνα εφαρμόζονται οι πιο εξελιγμένοι βυζαντινοί τρόποι, των σφαιρικών τριγώνων. Οι παλαιότεροι τρόποι στήριξης εφαρμόζονται, αποκλειστικά ή σε συνδυασμό με βυζαντινούς, σε αρκετά πρώιμα χαμάμ στην Ελλάδα: στο χαμάμ Ahi Turhan στις Φέρρες (β' μισό του 14^{ου} αι.), του Γαζί Εβρενός στα Γιαννιτσά (1385-1395), του Ογuc πασά στο Διδυμότειχο (1398-1399), στο Μπέη και στο Παζάρ χαμάμ στη Θεσσαλονίκη (1444 και τέλος 15^{ου} αντίστοιχα), στο Tuzci χαμάμ της Βέροιας (τέλος 15^{ου}), στο χαμάμ της οδού Βασ. Γεωργίου στο Σιδηρόκαστρο και στο χαμάμ της Μάκρης⁸.

Τα σωζόμενα τμήματα του χαμάμ ανήκουν σε ιδιώτες και χαρακτηρίστηκαν, το 1998, διατηρητέα⁹.

Ένα δεύτερο χαμάμ υπήρχε στη γωνία της κεντρικής πλατείας και της οδού Κύπρου, απέναντι από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας, στη θέση όπου κτίστηκε, το 1963, ο κινηματογράφος «Αλέξανδρος»¹⁰. Η θέση του δεύτερου αυτού χαμάμ, το οποίο παλαιότερα ταυτιζόταν με το Εσκή χαμάμ, σημειώνεται στο τοπογραφικό που συντάσσεται το 1914¹¹ και δια-

8. Α. Στεφανίδου, «Τα χαμάμ στην Ελλάδα: τύποι και εξέλιξή τους», Στο βέλος του χρόνου, τιμητικός τόμος για τον ακαδημαϊκό-καθηγητή Γεώργιο Π. Λάββα, University Studio press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 103 και στοράδη, Ε. Ι. Κανετάκη, *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, ΤΕΕ, Αθήνα 2004, σ. 293 και στοράδη.

9. ΦΕΚ 1189 Β, 18-11-1998, σ. 14108, «Χαρακτηρισμός οθωμανικού λουτρού στις Σέρρες, ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου». Ανήκουν στους Αδελφούς Ζαφειρίου.

10. Φ. Δροσογιάννη, «Ερείπια Τουρκικού λουτρού», ΑΔ 18 (1963) Β², σ. 253. Η αρχαιολόγος Φ. Δροσογιάννη αναφέρει ότι έγινε αποτύπωση και φωτογράφιση του χαμάμ. Μετά από έρευνα, εντοπίσαμε τελικά τα σχέδια της αποτύπωσης του χαμάμ στο Αρχείο της 9^{ης} ΕΒΑ (όχι όμως και τις φωτογραφίες). Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον προϊστάμενο της Εφορείας Χ. Μπακιρτζή που μου επέτρεψε να τα χρησιμοποιήσω.

Οι διαστάσεις 22X26 μ., που αναφέρονται από την Φ. Δροσογιάννη, αντιστοιχούν στις συνολικές διαστάσεις των σωζόμενων τμημάτων του χαμάμ.

11. Ο χάρτης του κεντρικού τμήματος της πυρκαυστής ζώνης, που εγκρίνεται στις 28-7-1914, φυλάσσεται στα ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Σερρών. Ο Ν. Νικολάου δημοσιεύει τοπογραφικό «που συντάχθηκε αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης του 1913», όπου σημειώνει τη θέση του χαμάμ και επίσης φωτογραφία του 1962 με το σύστημα των υποκαύστων (όμως το αναφέρει ως Εσκή χαμάμ), βλ. Ν. Ζ. Νικολάου, «Έρευνες στα τουρκικά μνημεία των Σερρών. Το μπεξεστένι», *Πνευματική στέγη* τ. 1 (Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1977) 1-4, πίν. I-II. Επίσης, βλ. Ν. Ζ. Νικολάου, «Η μεγάλη πυρκαγιά του 1849», *Σεραϊκά Ανάλεκτα* 1 (Δεκ. 1992) 145 χάρτης.

κρίνεται σε φωτογραφία της εποχής του μεσοπολέμου (εικ. 4)¹².

Το χαμάμ, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα σχέδια αποτύπωσης που συντάχθηκαν το 1963¹³ και το 2003¹⁴, πριν την οριστική κατεδάφιση του, ήταν διπλό (συνολικού εμβαδού 990 τ.μ., εικ. 5, 6). Αποτελούνταν από τρεις όγκους, σε διάταξη T, την αίθουσα αποδυτηρίων των ανδρών, διαστάσεων 15,5X15,5 μ. περίπου, την αίθουσα αποδυτηρίων των γυναικών, διαστάσεων 14,5X14,5 μ., και τους θερμούς χώρους των ανδρών και γυναικών, συνολικών διαστάσεων 21,5X25,0 μ. Οι χώροι των ανδρών ήταν μεγαλύτεροι από τους χώρους των γυναικών και έβλεπαν σε διαφορετικούς δρόμους. Το χαμάμ ήταν κτισμένο κατά το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Παρόλο που δεν υπάρχουν στοιχεία της ανωδομής και του διακόσμου, μόνο από το μεγάλο μέγεθος του κτίσματος και τη σχέση των ανδρικών και γυναικείων χώρων υποθέτουμε ότι το χαμάμ κτίστηκε γύρω στα τέλη του 15^{ου} αι., δηλαδή πριν από την εποχή που τα χαμάμ αποκτούν χώρους ίσου μεγέθους για τα δύο φύλα.

Το Εσκή χαμάμ αλλά και το χαμάμ της οδού Κύπρου ήταν από τα μεγαλύτερα χαμάμ της Ελλάδας. Πιο μεγάλα ήταν μόνο το Μπέη χαμάμ της Θεσσαλονίκης και το χαμάμ της Λάρισας, τις δύο αντίστοιχα μεγαλύτερες πόλεις της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας¹⁵.

Το τρίτο είναι το χαμάμ στο ανατολικό τμήμα της πόλης προς την πλευρά του Μεχμέτ Μπέη τζαμί¹⁶. Βρίσκεται στη διασταύρωση των σημερινών οδών Χατζηπανταζή και Ρωμανού, στην αυλή του σπιτιού του δικηγόρου Κ. Παπαπαναγιώτου (εικ. 7)¹⁷. Αποτελείται από ένα χώρο, διαστάσεων

12. Η φωτογραφία δημοσιεύεται στο Β. Ι. Τζανακάρη, *Εικονογραφημένη ιστορία των Σερρών*, Έκδοση περιοδικού «Γιατί», τ. Α', Σέρρας 1991, σ. 401, χωρίς όμως να έχει επισημανθεί ως τώρα το χαμάμ.

13. Τα σχέδια συντάχθηκαν τον Ιανουάριο του 1963 από τον γεωπόνο - πολ. υπομηχανικό Α. Γουσγούνη.

14. Κάτω από το οδόστρωμα της οδού Κύπρου βρέθηκε, κατά τη διάρκεια εργασιών του Δήμου, η ΒΔ γωνία του λουτρού, η οποία έλειπε από το σχέδιο του 1963. Η πληροφορία καθώς και το περιγραφικό, φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό μου δόθηκαν από την αρχαιολόγο της 12^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Στ. Δαδάκη, την οποία ευχαριστώ πολύ. Τα στοιχεία της ανασκαφής του 2003 πρόκειται να δημοσιευθούν στο Αρχαιολογικό Δελτίο, βλ. Στ. Δαδάκη, «Σέρρες, οδός Κύπρου», ΑΔ τ. 58 Χρονικά (2003, υπό δημοσίευση).

15. Α. Στεφανίδου, *ό.π.*, σσ. 91, 99.

16. Το χαμάμ αναφέρεται από τον Μ. Kiel, ο οποίος δημοσιεύει φωτογραφία του κτίσματος, βλ. Μ. Kiel, *The Turkish ...*, *ό.π.*, σσ. 432-433, πίν. III 2. Κάτοψη του κτίσματος δημοσίευσα το 2004, βλ. Α. Στεφανίδου, *ό.π.*, σ. 100. Όμως αρκετά στοιχεία δεν μελετήθηκαν επαρκώς, εξαιτίας της πυκνής βλάστησης και των πολλών «άχρηστων» αντικειμένων που υπήρχαν.

17. Μικρά τμήματα τοίχων και πλακόστρωτου δαπέδου βρέθηκαν κατά την εκσκαφή του γειτονικού οικοπέδου Γεωργιάδη, στη γωνία των οδών Αλ. Παναγούλη και Χατζηπανταζή. Η πληροφορία καθώς και το περιγραφικό, φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό

6,3X6,3 μ., στη μια πλευρά του οποίου ανοίγονται τρία άνισου πλάτους κόγχες στη σειρά, βάθους 2,0 μ., στις οποίες διακρίνονται αρκετές επεμβάσεις (εικ. 8, 9). Ο αρκετά μεγάλος αυτός χώρος καλύπτεται με τρούλο, ο οποίος στηρίζεται σε ημιχώνια και οι κόγχες στεγάζονται με καμαροειδείς επιφάνειες. Όλοι οι θόλοι φέρουν φωτιστικές οπές και επικαλύπτονται με βυζαντινά κεραμίδια. Ο σωζόμενος σήμερα χώρος πρέπει να ήταν η θερμή αίθουσα ενός χαμάμ που περιλάμβανε και άλλους λουτρικούς χώρους, όπως δηλώνουν τα τοξωτά ανοίγματα που ανοίγονται στις τρεις πλευρές, οι συνέχειες των τοίχων και οι κατεστραμμένες γωνίες.

Το χαμάμ έχει χρονολογηθεί από τον Μ. Kiel στο τελευταίο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα και αποδίδεται πιθανόν, λόγω της γειννιάσής του με το τζαμί του Μεχμέτ Μπέη -κτισμένο το 1492-1493-, στην Selcuk Hatun, την κόρη του σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄, και στον άνδρα της Μεχμέτ μπέη¹⁸.

Το τέταρτο είναι το χαμάμ στην οδό Εμμανουήλ Παπά 26 και Μαυρομιάλη στο δυτικό τμήμα της πόλης, στα Άνω Καμενίγια (εικ. 10)¹⁹.

Το χαμάμ αποτελείται από δύο ενότητες, τον προθάλαμο, που προστέθηκε στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αι. στη θέση παλαιότερου και τους θερμούς χώρους και την εστία που κτίστηκαν πιθανώς το 17ο αιώνα (εικ. 11). Ο προθάλαμος, κατεδαφισμένος σήμερα, ήταν εκλεκτικιστικής μορφής και κατασκευής²⁰, ενώ το παλαιό κτίσμα είναι κατασκευασμένο από πέτρες και τούβλο κατά το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Οι δύο ενότητες βρίσκονταν, λόγω προσαρμογής σε προϋπάρχουσα ρυμοτομία, σε ασύμμετρη διάταξη μεταξύ τους.

Ο μεταγενέστερος διώροφος προθάλαμος περιελάμβανε χώρους αποδυτηρίων, και καλυπτόταν με τετράρριχτη στέγη. Η είσοδος στην δεύτερη ενότητα γινόταν αρχικά μόνο από τη δεξιά πόρτα, με το χαρακτηρι-

μου δόθηκαν από την αρχαιολόγο Στ. Δαδάκη, την οποία ευχαριστώ για μια ακόμα φορά. Τα στοιχεία της ανασκαφής του 2002 πρόκειται να δημοσιευθούν στο Αρχαιολογικό Δελτίο, βλ. Στ. Δαδάκη, «Σέρρες, οικόπεδο Γεωργιάδη, γωνία των οδών Αλεξ. Παναγούλη και Χατζηπανταζή», ΑΔ τ. 57 Χρονικά (2002, υπό δημοσίευση).

18. Το ίδιο, ό.π., σσ. 432-433. Για αφιερώματά της, βλ. Τ. Gökbilgin, ό.π., σσ. 388-389, όπου όμως δεν περιλαμβάνεται χαμάμ. Ακόμα, πρέπει να σημειώσουμε ότι η απόσταση ανάμεσα στο τζαμί και στο χαμάμ είναι αρκετά μεγάλη και η συσχέτιση των δύο κτισμάτων έχει προβλήματα.

19. Το χαμάμ στα Καμενίγια έχει παρουσιαστεί στο Στ. Δαδάκη, «Οδός Εμμ. Παπά 26», ΑΔ 44 (1989) 392, πίν. 221 β, 222 α. Κ. Λ. Θεοδορίδη, «Το λουτρό της Καμενίκαιας», *Σερραϊκά Ανάλεκτα 2* (1993-1994) 211-217. Α. Στεφανίδου, ό.π., σ. 96. Ε. Ι. Κανετάκη, ό.π., σσ. 138-139, πρβλ. επίσης, Χ. Μελλίδης, ό.π., ά.σ.

Το κτίσμα περιγράφεται στα βιβλία των ανταλλάξιμων κτημάτων της Κτηματικής Υπηρεσίας ως λουτρών λιθόκτιστος στη συνοικία λουτρού. Ανήκε στους Αδελφούς Χατζή Χασάν και το 1925 πουλήθηκε στους Αδελφούς Αποστολίδου (αυξ. αρ. κτημ. 272).

20. Ήταν κατασκευασμένος στο ισόγειο με πέτρα πάχους 70 εκ. και στον όροφο με τούβλο.

στικό οδοντωτό υπέρθυρο των ενδιάμεσων θυρών²¹, η οποία οδηγεί στους μικρούς βοηθητικούς χώρους. Η αριστερή πόρτα, που οδηγεί κατευθείαν στους γλιαρούς χώρους, ανοίχτηκε αργότερα. Οι μικροί χώροι αποτελούνται από έναν χώλ και ένα βοηθητικό χώρο, που καλύπτονται με καμάρες και ο όγκος τους προεξέχει από τον όγκο του υπόλοιπου αρχικού κτίσματος.

Οι θερμαινόμενοι χώροι, όπως συμβαίνει στα χαμάμ μεσαίου μεγέθους, σχεδιάζονται εδώ σε συνεπτυγμένη μορφή, χωρίς δηλαδή πλήρη ανάπτυξη στη σειρά διαδοχή τους. Περιορίζονται στους γλιαρούς χώρους, που αποτελούνται από ένα τετράγωνο κεντρικό χώρο και δύο πλευρικές ορθογωνικές κόγχες (ιβάν), τα οποία στεγάζονται με τρούλο και με τεταρτοσφαίρια αντίστοιχα, και στους θερμούς χώρους, που αποτελούνται από δύο τετράγωνα ατομικά δωμάτια (halvet), τα οποία καλύπτονται με τρούλο. Σε επαφή βρίσκεται ο επιμήκης χώρος της δεξαμενής και της εστίας (külhan), που καλύπτεται με καμάρα.

Το χαμάμ, που ανήκει μέχρι σήμερα σε ιδιώτη, κηρύχθηκε διατηρητέο, το 1991²². Στη συνέχεια έγιναν προσπάθειες να αποχαρακτηριστεί ο προθάλαμος, επειδή βρισκόταν σε κακή κατάσταση, το 1999 για πρώτη φορά και το 2002 για δεύτερη φορά²³. Ο αποχαρακτηρισμός τελικά επιτεύχθη και την ίδια χρονιά ο προθάλαμος κατεδαφίστηκε.

Νεότεροι προθάλαμοι που ακολουθούν την αστική μορφολογία του τέλους του 19ου και αρχών του 20ού αι. έχουν προστεθεί και σε άλλα χαμάμ, όπως στο χαμάμ της οδού Ηρακλείας και Καραβαγγέλη στη Μυτιλήνης, στο χαμάμ της οδού Κυρρήστου στην Αθήνα και στο χαμάμ στην Πάτρα.

Το πέμπτο χαμάμ βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης, στην οδό Βοσπόρου 16, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στα Άνω Καμενίκια (εικ. 12)²⁴. Αποτελείται από τέσσερις χώρους, δύο στα

21. Το οδοντωτό υπέρθυρο, χρήσιμο για την απαγωγή του ζεστού αέρα, συναντάται στις ενδιάμεσες θύρες αρκετών χαμάμ, όπως στο χαμάμ του Σείχη Παήι στα Γιαννιτσά, της Απολλωνίας, του Τσαρσί χαμάμ της Μυτιλήνης, του Ποδοχωρίου, του Σιδηρόκαστρου κοντά στη γέφυρα Καλκάνη, της οδού Σιδηροκαυσίων των Σταγείρων, βλ. Α. Στεφανίδου, ό.π., σσ. 88 κ.ε. Ε. Ι. Κανετάκη, ό.π., σ. 295. Το οδοντωτό άνοιγμα του χαμάμ στην οδό Εμμανουήλ Παπά αργότερα τροποποιήθηκε και μετατράπηκε σε τοξωτό.

22. ΦΕΚ 43 Β, 1-2-1991, σ. 340, «Χαρακτηρισμός Οθωμανικού Λουτρού στις Σέρρες, ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου». Το χαμάμ λειτούργησε ως τη δεκαετία του 1960, στη συνέχεια στέγασε άλλες πρόσκαιρες χρήσεις και εγκαταλείφθηκε τη δεκαετία του 1980. Ανήκει στην Μαρία Νικολαΐδου.

23. ΦΕΚ 124 Β, 5-2-2002, «Τροποποίηση της κήρυξης του οθωμανικού λουτρού, επί των οδών Μαυρομιχάλη και Εμμ. Παππά 26 στις Σέρρες, φερόμενης ιδιοκτησίας Μαρίας Χας Χαρ. Νικολαΐδου», σ. 1263 και ΥΑ ΥΠΠΟ 20-5-1999, «Περί μη εγκρίσεως αποχαρακτηρισμού τμήματος του ως άνω κηρυγμένου μνημείου, ήτοι του διωρόφου κτηρίου συνοδείας (19ου αι.) του λουτρού».

24. Στ. Δαδάκη, «Οδός Βοσπόρου 16», ΑΔ 44 (1989) 392, πίν. 221 β, 222 α. Κ. Α. Θεοδωρίδη, «Μια έρευνα πάνω σε βυζαντινά ερείπια της Καμενικίας Σερρών», *Πανσερραϊκό*

βόρεια και δύο στα νότια, και είναι κατασκευασμένο με κροκάλες και πλίνθους κατά το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης (εικ. 13). Το νότιο τμήμα, το οποίο έχει δεχθεί αρκετές επεμβάσεις -προστέθηκαν κατασκευές από τούβλα, κλείστηκαν ανοίγματα με λίθους και ανεγέρθηκε από πάνω όροφος, παραδοσιακής μορφολογίας, που χρησίμευε ως κατοικία- είναι περισσότερο κατεστραμμένο. Από το κτίσμα είναι ευδιάκριτη η κάλυψη με καμάρα του ΒΑ χώρου, οι χαρακτηριστικές πρισματικές διακοσμήσεις στις γωνίες του ΒΔ, τα άλλοτε μεγάλα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας των τριών χώρων (ΒΑ-ΒΔ και ΒΔ-ΝΔ) τα οποία αργότερα κλείστηκαν ή περιορίστηκαν, το νέο λοξόμητο άνοιγμα επικοινωνίας ανάμεσα στους δύο αντιδιαμετρικά τοποθετημένους χώρους (τον ΒΔ και ΝΑ), οι εντοιχισμένοι πήλινοι σωλήνες και τα δύο πλίνθινα τόξα στις εξωτερικές τοιχοποιίες (εικ. 14).

Η ερειπιώδης κατάσταση που βρίσκεται σήμερα το λουτρό και το απρόσιτο εσωτερικό του δεν επιτρέπουν την επαρκέστερη μελέτη του.

Οι Σέρρες ήταν από τις πρώτες πόλεις της Ελλάδας, που κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς (1383), και συγχρόνως υπήρξε, από τον πρώτο καιρό, σημαντικό εμπορικό και οικονομικό κέντρο. Ήταν αναμενόμενο λοιπόν να είναι και από τις πρώτες πόλεις στις οποίες κατασκευάζονται χαμάμ, ήδη από τα τέλη του 14^{ου} αι., συγχρόνως με τις άλλες πόλεις της Θράκης και της Μακεδονίας: τις Φέρες, τα Γιαννιτσά, την Κομοτηνή καθώς και το Διδυμότειχο²⁵.

Επίσης οι Σέρρες ήταν, όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας, η δεύτερη σε μέγεθος πόλη της Μακεδονίας, μετά τη Θεσσαλονίκη. Ήταν επόμενο να είχε μερικά από τα μεγαλύτερα χαμάμ, να ήταν από τις λίγες πόλεις στην Ελλάδα που είχαν διπλά χαμάμ και επιπλέον από τις ακόμα λιγότερες, οι οποίες είχαν περισσότερα από ένα διπλά χαμάμ. Από τις 55 πόλεις και χωριά, στις οποίες υπάρχουν ακόμα χαμάμ, μόνο οι οκτώ έχουν διπλά χαμάμ και από αυτές μόνο η Θεσσαλονίκη και η Ρόδος έχουν παραπάνω από ένα: η Θεσσαλονίκη έχει τρία και η Ρόδος δύο²⁶.

Ειδικά στο κέντρο της πόλης συγκεντρώνονταν μεγάλα και σημαντικά κτίσματα, θρησκευτικού, κοινωνικού και εμπορικού χαρακτήρα. Ο πυρήνας ήταν το Εσκή τζαμί, το Εσκή χαμάμ, και το Μπεξεστένι και γύρω τους αναπτύσσονταν, προς τα βόρεια, η αγορά του βάμβακος, το μικρό Μαραζάν τζαμί και το μεγάλο χαμάμ της οδού Κύπρου και, προς τα δυτικά, η μακρά αγορά, η αγορά δημητριακών, το μικρό Κουτούπ τζαμί και το Αραπ[τ] σιλάρ τζαμί (εικ. 15)²⁷.

Ημερολόγιο 17 (1991) 483 και Κ. Α. Θεοδωρίδη, «Το λουτρό της Καμενικαίας», ό.π., σ. 211. Με βάση το σύστημα δόμησης και τη θέση του το χαμάμ έχει χαρακτηριστεί ως λουτρό υστεροβυζαντινής περιόδου.

25. Α. Στεφανίδου, ό.π., σ. 86.

26. Στο ίδιο, ό.π., σ. 86.

27. Τα ονόματα των τριών μικρότερων τζαμιών αναφέρονται στον ονομαστικό κα-

Η παλαιότητα, τα μεγάλα μεγέθη, αλλά και ο αριθμός των χαμάμ στην πόλη των Σερρών σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις στην Ελλάδα -καθώς και των άλλων οθωμανικών κτισμάτων-, δηλώνουν τη σημαντική θέση και σημασία που είχε η πόλη κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Ο σημερινός όμως απολογισμός της κατάστασής τους, ελπίζουμε, ότι δεν δηλώνει τη νέα πραγματικότητα. Οι Σέρρες, μια πόλη η οποία θέλει να μεριμνά για την ιστορία της ίσως στο μέλλον θα φροντίσει για τη βελτίωση της κατάστασής τους.

ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Σερρών, χάρτης 28-7-1914.

Δήμος Σερρών, Αρχείο χαρτών και Αρχείο οικοδομικών αδειών.

Διοικητήριο Σερρών, Πολεοδομικό, Αρχείο χαρτών, χάρτες 1920, 1925.

ΙΗ' ΕΠΚΑ, Καβάλα, Αρχείο εγγράφων και φωτογραφιών, κτίσμα στο οικόπεδο των κληρονόμων Οδ. Τραγίδη.

9^η ΕΒΑ, Θεσσαλονίκη, Αρχείο σχεδίων, σχέδια του χαμάμ στην οδό Κύπρου.

12^η ΕΒΑ, Καβάλα, Αρχείο σχεδίων και φωτογραφιών, σχέδια τμήματος του χαμάμ στην οδό Κύπρου και τμήματος του χαμάμ στην οδό Ρωμανού και Χατζηπανταξή.

τάλογο καταγραφής των ανταλλάξιμων ιδιοκτησιών, που συνοδεύει τον χάρτη του 1914 (αξ. αριθ. 432, 209, 232 αντίστοιχα). Επίσης βλ. Ν. Ζ. Νικολάου, «Η μεγάλη πυρκαγιά του 1849», *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (Δεκ. 1992) 136, 145 χάρτης.

ABSTRACT

AIMILIA STEFANIDOU

THE HAMMAMS IN SERRES TOWN

During the Turkish occupation many large, impressive Muslim buildings intended for religious, economic or public welfare purposes were erected in Serres, among these a number of hamams, or Turkish baths. Today there are four hamams surviving in the city, albeit in ruins or in very poor condition, while the position and shape of yet another is also known. Historical data, the size and layout of the rooms, the construction methods, morphological elements and comparisons with other examples found in Greece have all helped to draw conclusions about their founders, the date they were built and their type.

The oldest such establishment, as indicated by its name (*eski* meaning 'old') is the Eski Hamam, also known as the Hayreddin Pasha Hamam, found at the intersection of D. Solomou, Papapavlou and I. Oreinou streets. It was built by the great vizier Candarly Kara Halil Hayreddin Pasha, and the revenues from the hamam were used for the maintenance of the Eski Mosque. The oldest mosque in Serres, it was erected two years after the city was occupied, in 1385 (H 787), and it is likely that the baths were built around the same time. The parts of the hamam remaining today have been incorporated in the row of single-storey shops on D. Solomou Street.

There was a second hamam on the corner where the central square met Kyprou Street, now no longer in existence since the Alexandros Cinema was built on the site in 1963. Although there is no available information on the superstructure and decoration, just from the building's magnitude and the arrangement of the men and women's quarters we can assume that the baths were built around the end of the 15th c., in other words before the time when hamams acquired equally sized quarters for both sexes.

The Eski Hamam and the hamam on Kyprou Street were two of the largest in Greece, only surpassed in size by the Bey Hamam in Thessaloniki -the largest city in Macedonia- and the hamam in Larissa -the largest city in Thessaly.

The third hamam is found in the eastern part of the city, towards Mehmet Bey Mosque, at the intersection of today's Hatzipantazi and Romanou streets. The area surviving today was probably the hamam's hot room, which also included other bathing areas. According to M. Kiel the hamam dates from the last quarter of the 15th century. The fourth hamam is located on the corner of 26 Emmanuel Pappa and Mavromichali streets in the western part of the city, in Ano Kamenikia. It consists of two sections: the antechamber, which was added in the late 19th - early 20th c. so as to replace an older antechamber (recently demolished), and the hot rooms and heating place (*kulhan*), which

were probably built in the 17th century. The fifth hamam, also half in ruins, is found at the north-western end of Serres, at 16 Vosporou Street in Ano Kamenikia, near the church dedicated to Saint John the Theologian. It is a small building consisting of four rooms. Its derelict state and inaccessible interior make a more thorough study impossible.

Serres was one of the first cities in Greece to be captured by the Ottomans (1383) and was from the very first considered to be a large city and an important commercial and economic centre. It was thus to be expected - a fact which becomes clear when comparing the Turkish baths existent in Greece - that it would be one of the first cities in the country in which baths were built - as early as the late 14th c. - and in addition one of the few cities to have such large and even double hamams. Important religious, social and commercial buildings were to be found particularly in the city's centre.

The age, size and number of hamams -not to mention other Ottoman buildings- in the city of Serres, when compared with other cities in Greece, point to the important position and significance the city enjoyed during Turkish rule.

Εικ. 1. Εσκή χαϊμά, οδός Δ. Σολομού,
α. «εγκεκριμένον σχέδιον καταστραμμένης εκτάσεως», 19-8-1925 (ανασχεδιασμένο).

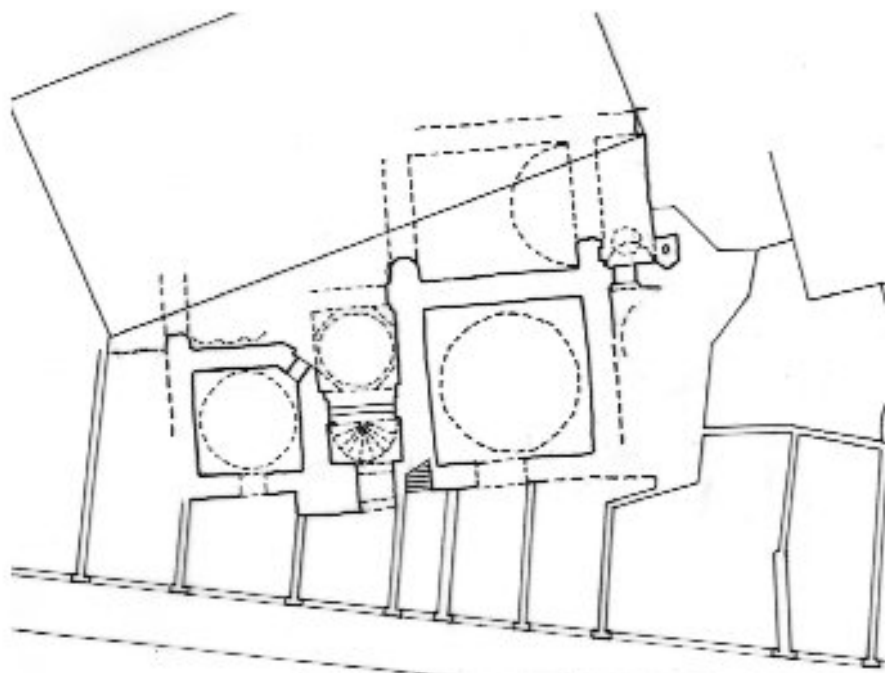

β. άποψη πτυχωτού θάλου (φωτ. 2006).

*Εικ. 2. Εσκή χαμάμ, οδός Δ.
Σολομοῦ,
α. άποψη του θόλου του θερ-
μού χώρου εσωτερικά.*

*β. άποψη των τουρκικών τρι-
γώνων (φωτ. 2006).*

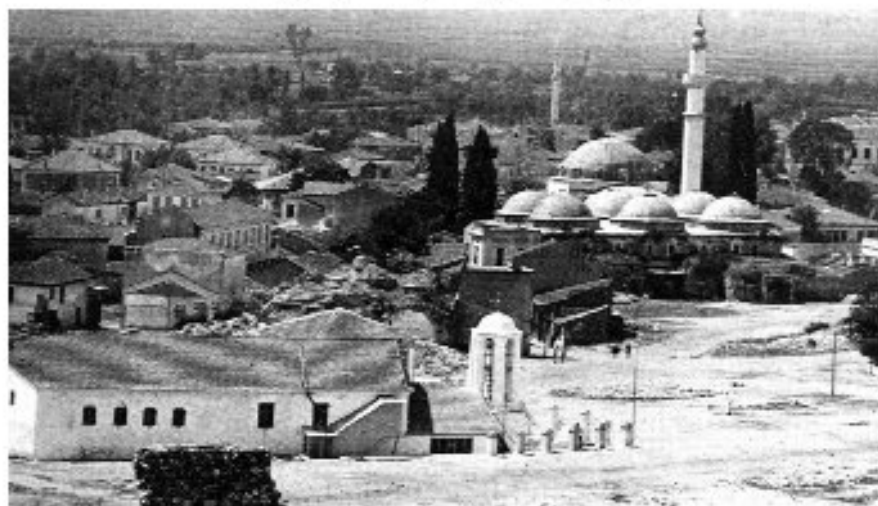
Εικ. 3. Εσκή χαμάμ,
α. σκαρίφτημα κάτοψης.

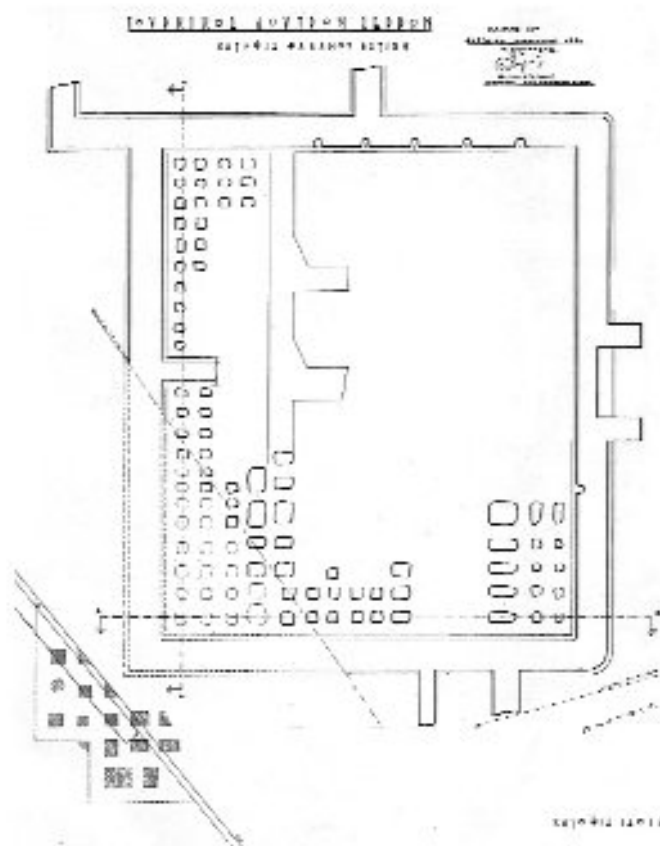
β. άποψη από τον ακόλυπτο
(φωτ. 2006).

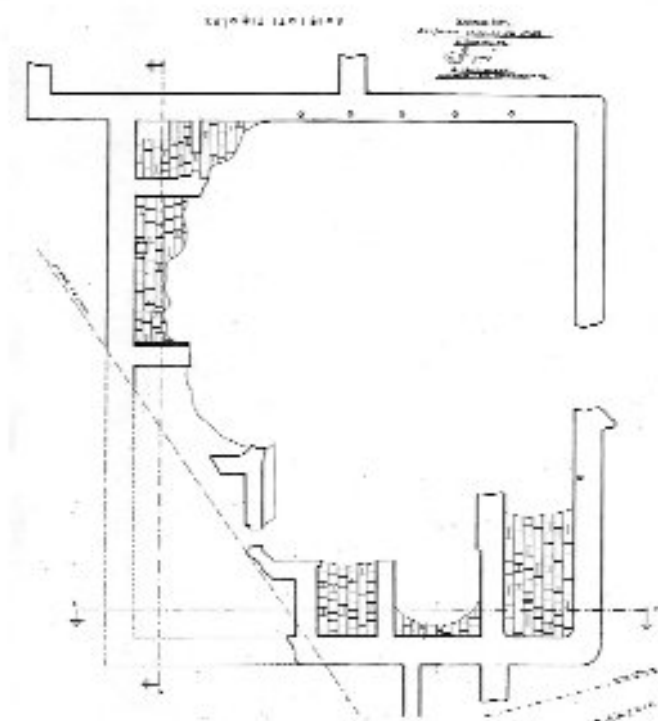
Εικ. 4. Χαμάμ στην οδό Κύπρου,
α. χάρτης 1914 (ανασχεδιασμένος).

β. άποψη (φωτ. μεσοπολέμου, από Β. Τζανακάρη, ό.π., σ. 401).

Εικ. 5. Χαμάμ στην οδό
Κύπρου,
α. κάτοψη θαλάμου εστιών.

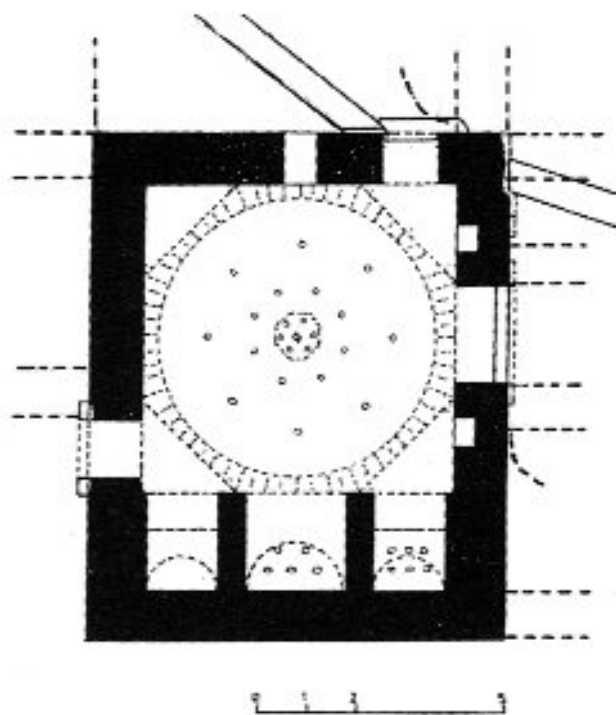
β. κάτοψη ισογείου (σχέδια
Α. Γουσγούνη, 1963, συ-
μπλήρωση Στ. Δαδάκη,
2003).

Εικ. 7. Χαμάμι στην οδό Ρωμανού και Χατζηπανταζή,
α. τοπογραφικό,

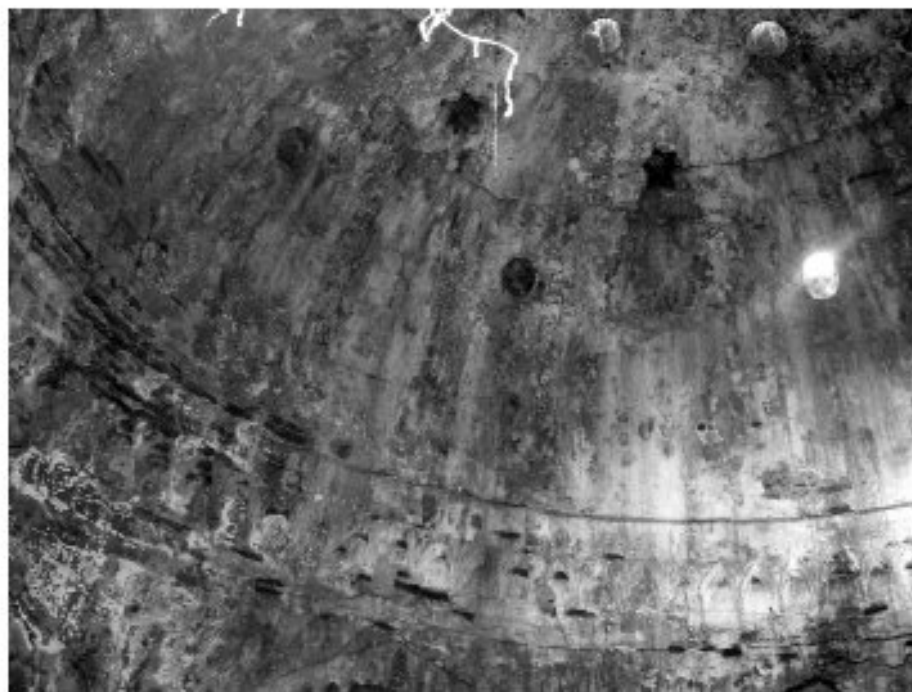
β. άποψη (φωτ. 2006).

Εικ. 8. Χαμάμ στην οδό Ρομανού και Χατζηπανταζή,
α. κάτοψη

β. άποψη από οδό Χατζηπανταζή (φωτ. 2001).

*Εικ. 9. Χαμάμι στην οδό Ρωμανού και Χατζηπανταζή,
α, β. απόψεις εσωτερικού (φωτ. 2006).*

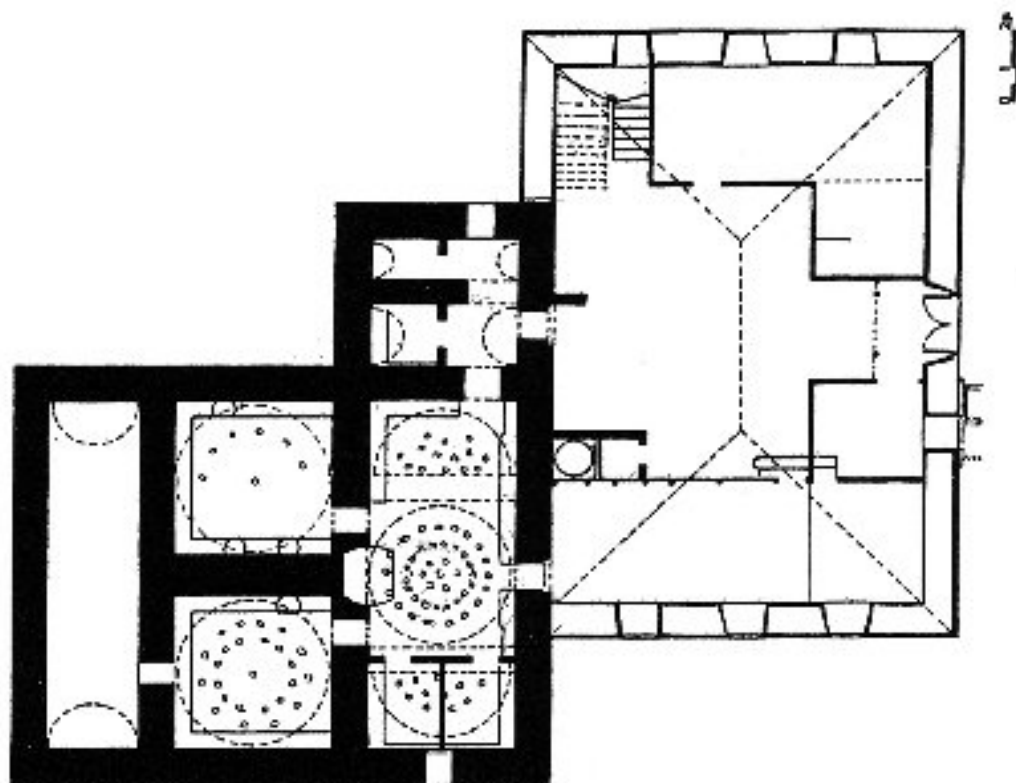

Εικ. 10. Χαμάμ στην οδό Εμμανουήλ Παπά και Μανρουμάλη.
α. τοπογραφικό 1920 (ανασχεδιασμένο).

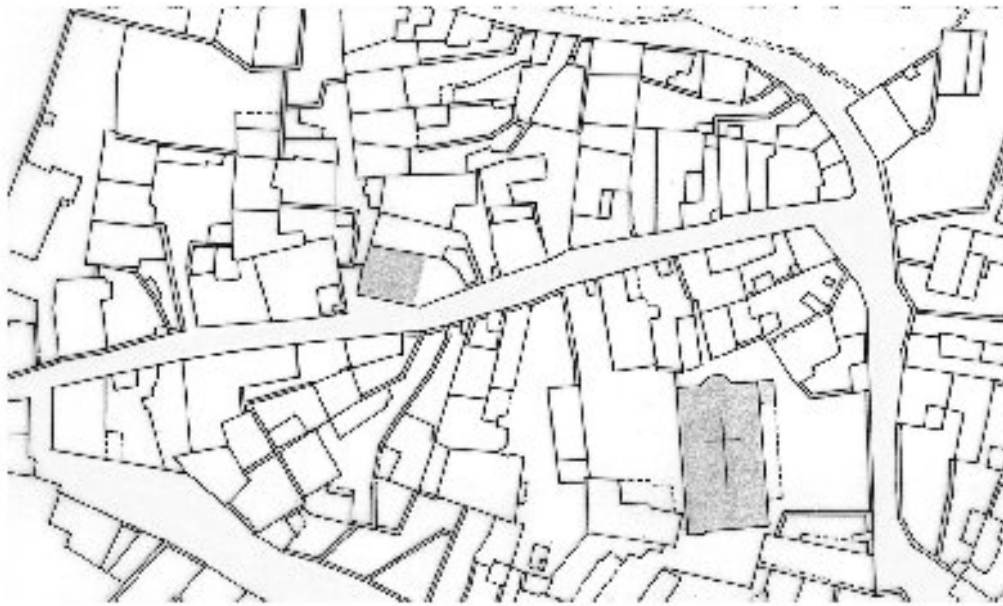
β. άποψη προθαλάμου (φωτ. 2001).

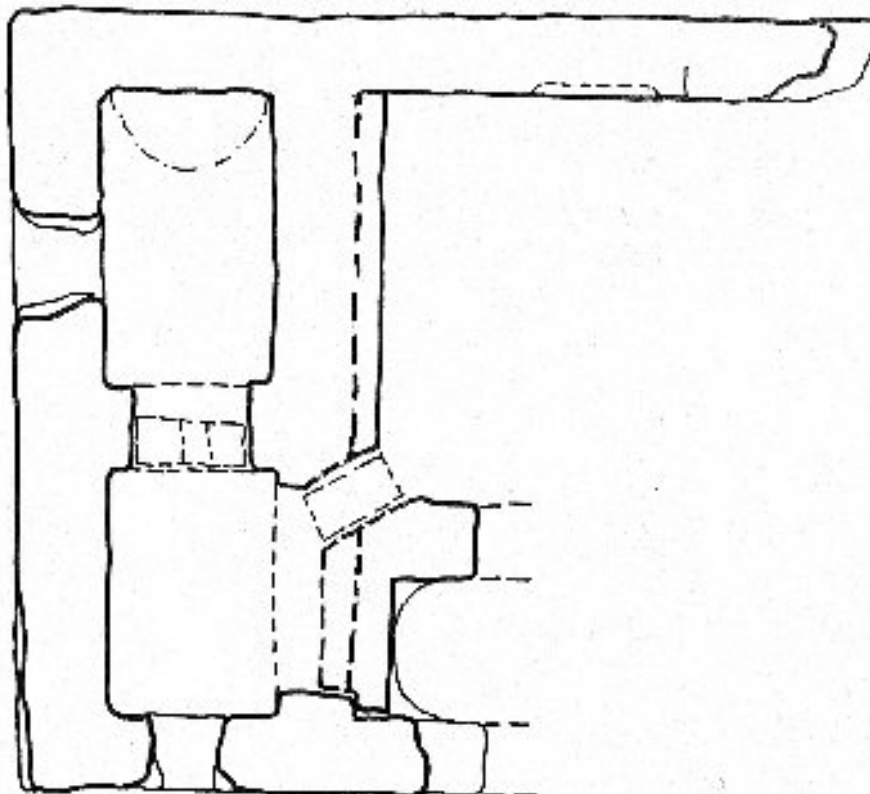
Εικ. 11. Χαμάμ στην οδό Εμμανουήλ Παπά και Μαυρομαχάλη,
α. κάτοψη (σχέδιο Κ. Θεοδορίδη, συμπληρωμένο).

β. όψη θερμάν χάρων (φωτ. 2006).

Εικ. 12 Χαμάι στην οδό Βασπόρον 16,
α. τοπογραφικό 1920 (ανασχεδιασμένο).

β. σκαρίφημα κάτοψης.

*Εικ. 13. Χαμάμι στην οδό Βοσπόρου 16,
α. άποψη από την Βοσπόρου.*

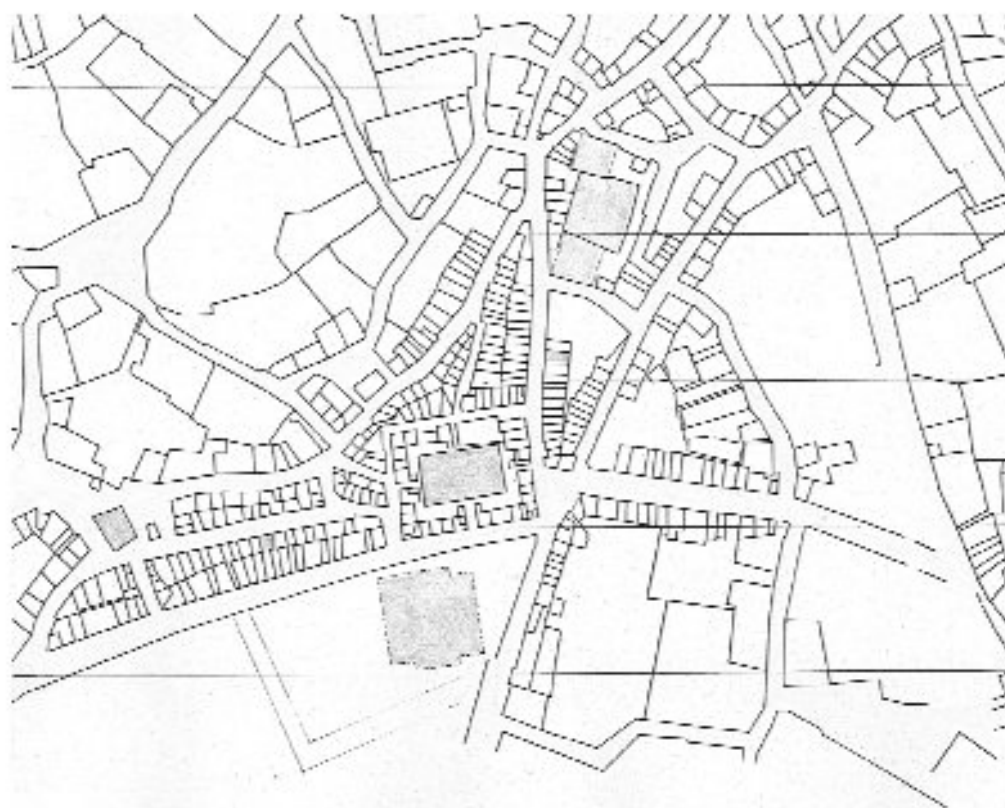
β. άποψη νότιου τμήματος (φωτ. 2006).

*Εικ. 14. Χαλάμ στην οδό Βοσπόρου 16,
α. πραγματικές επιφάνειες,*

β. κάλυψη με καμάρα (φωτ. 2006).

Εικ. 15. Η κεντρική περιοχή των Σερρών, χάρτης 1914 (ανασχεδιασμένος).

ΧΟΡΗΓΟΙ:

ISBN: 978-960-86390-8-9